

İslam Dünyasında Tıp

Ortaçağ İslam dünyasında tıp çalışmaları başlangıçta geleneksel olarak edinilmiş ansiklopedik nitelikli bilgilerin derlenmesinden oluşuyordu. Tıbbi uygulamalar da doğal olarak geleneksel tıp bilgilerine dayanmaktaydı. Bitkilerin iyileştirici özelliğiyle ilgili geleneksel bilgilerden yararlandığı gibi, Peygamberin çeşitli zamanlarda verdiği öğütler, tavsiyeler ve öneriler de önemli yer tutuyordu. Tıp pratiği yönü baskın olan bir bilimdir ve başlangıcından bugüne tıp çalışmalarını yönlendiren de büyük ölçüde bu pratik yararlar. İlk dönemde peygamberin hadislerinden pratik olarak yararlanan İslam dünyası, giderek önce Hint tıbbıyla ve ardından da Grek tıbbıyla tanıştı. Halife Mansur zamanında *Sidhanta* ve *Susruta* adlı kitaplar çevrildi; birinci kitapla Hint astronomisi ve matematiği ikincisiyle de Hint tıbbı İslam dünyasına girdi.

Hastaneler

İslamiyet'in doğuşundan sonra ortaya çıkan gelişmelerle koşut olarak rasathane, hastane ve bilgelik evi gibi, çeşitli bilim ve eğitim kurumları oluşturulmuştur. Toplumsal yaşamın gereği olan birlik ve beraberliğin devamı için, bedensel ve ruhsal sağlığını kaybetmiş kimseleri ilk anda topluma zarar vermeyecekleri şekilde bir arada tutmak, bakımlarını yapmak ve iyileştirmek büyük önem taşır. Bu gerçekten hareketle 707 yılında cüzzamlı, kötürüm, kör, yatalak ve kimsesizleri barındırmak amacıyla İslam dünyasında ilk hastane kurulmuştur. Böylece tehlikeli boyutlara varabilecek hastalıkların sınırlandırılması ve çevreye zarar verebilecek psikolojik veya fizyolojik yönden hasta kişilerin belirli yerlerde toplanması amaçlanmıştır. Hastane fikrini gündeme getiren bir diğer neden de kimsesizlere ve sakatlara yardım etmenin sağlayacağı sevaptır. Bunlar kadar temel olmamakla birlikte, daha önceden Anadolu'da kurulmuş olan Askleponlar'a benzer kurumlar oluşturma düşüncesinin de etkisinden söz etmek gerekir. Ancak Askleponlar bi-

Daha sonra Dioskorides, Hipokrates ve Galenos gibi Grek bilginlerin yapıtlarının çevrilmesiyle birlikte İslam dünyasındaki tıp çalışmaları yeni bir evreye ulaştı ve sistemli araştırma dönemi başladı. Bu araştırmalar kısa süre sonra büyük bir bilgi birikimine dönüştü, elde edilen bilgiler bu kaynaklarda yer alan bilgilerin çok ötesine geçti ve etkisi günümüze kadar gelen bir düzeye ulaştı. Bu durumu en iyi 9. yüzyılda yazılan tıp kitaplarında yer alan bilgilerin derinliğinden ve resimlerin içerdiği ayrıntıdan gözlemlemek olanaklıdır. Örneğin bu yüzyılda Huneyn İbn İshak'ın yazdığı *Göz Üzerine On Kitap* adlı çalışmada siyah ve kırmızı mürekkeple çizilmiş üçü aynı olan beş göz resmi bulunmaktadır. Bir diğer örnek de 10. yüzyılda yaşamış olan Zehrâvi adlı bilginin bütün tıp konularını incelediği *Tasrif* adlı kitabının cerrahiye ilişkin 30. bölümünde 200'den fazla tıp aletini resimleriyle açıklamasıdır.

rer hastane değildi; esasen banyo yapmak, uyumak ve müzik dinlemek suretiyle istirahat edilen bir tür *dinlenme evi* niteliğindedir. Sorumlu kişiler de rahiplerdi.

İslam dünyasında kurulan bu ilk hastanenin ardından bir yüzyıl sonra çok daha yetkin konuma sahip, eğitim ve tedavi kurumu olarak hizmet verecek hastaneler kurulmuştur. Bunun en güzel örneği de Halife Mütevekkil zamanında Kahire'de yaşayan Fetih İbn Hakan adlı büyük Türk komutanın damadı Ahmed İbn Tulun'un kurduğunu hastanedir. İlk defa vakıf geliriyle desteklenen hastanede geniş bir kütüphane ve hasta kabul sistemi vardı. Tedavinin ücretsiz olduğu hastaneye kabul edilen hastalara özel giysiler giydirilmekte, kişisel eşyaları emanete alınmakta ve böylece hastanede sağlıklı bir ortam sağlanması amaçlanmaktaydı. Tedaviye destek amacıyla gıda rejimi de uygulanan hastanenin koşulları farklı hastalıklara ayrılmış, dolayısıyla hastalar hastalıklarına göre sınıflandırılmıştır. Örneğin akıl hastaları için ayrı bir kısım oluşturulmuştur. Böylece bütün birimleriyle ve personeliyle tasarlanmış, tedavi amaçlı ilk hastane İslam dünyasında kurulmuş, daha sonra kurulan hastanelerde de bu yapılanma benimsenmiş ve daha da geliştirilmiştir. Örneğin Bağdat'ta kurulan ve Yedinci Hastane diye bilinen hastanede bunlara ilave olarak, ihtisas dalları daha iyi belirlenmiş ve bugünkü ifade ile poliklinik uygulamasına gidilmiştir.

Ayrıca bu hastaneler sadece tedavi kurumu olarak değil, aynı zamanda birer tıp okulu olarak da görev yapmıştır. Bu yapılarıyla 13., 14. ve 15. yüzyıllarda İtalya ve Fransa'da kurulan hastanelerden daha iyi teşkilatlanmış ve düzenlenmiş olduklarını söylemek mümkündür. Bu hastanelerin daha sonra Batı'da kurulan hastanelerden farklı yönleri şu şekilde sıralanabilir:

- Bu hastanelerde hastalar hastalıklara göre, farklı koşullara konulmaktaydı.
- Akıl hastalığı "hastalık" olarak kabul ediliyor, dini bir cezalandırma olarak nitelendirilmiyordu.
- Bütün hastalıklar için belli ölçüde sterilizasyon önlemleri uygulanmaktaydı.
- "Sosyalizasyon" yani ücretsiz tedavi uygulanmaktaydı.
- Kurumun masrafları vakıf geliriyle karşılanmakta, böylece devamlılığı sağlanmaktaydı.
- Tedavilerin hepsi bilimseldi, dini bir yanı yoktu.

Batı'da bu özelliklere sahip hastanelerin kurulması çok sonraları gerçekleşmiştir. Örneğin fonların veya vakıfların kurulması daha çok 20. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Akıl hastalığının tanırının verdiği bir ceza olmadığı düşüncesi Batı'da 18. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlamış, sterilizasyon önlemlerinin uygulanması ise ancak 20. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Batı'da belli ölçüde ücretsiz tedavi uygulamasıyla ise 20. yüzyıldan itibaren karşılanılmaktadır, devlet eliyle hasta ve sağlıksız kişilere bedava sağlık hizmeti verilebilmiştir.

Koruyucu Hekimlik

İslam dünyasında dini söylemin bir parçası da olarak, bireyin sağlığını koruması ve hastalanmaması için önlem alması önemsenmiştir ve bu nedenle koruyucu hekimlik öne çıkan ilk konu olmuştur. Burada şu noktaya da dikkat çekmekte yarar vardır: İslam dünyasında yetişen hekimler öncelikle bedenin doğal durumunun sağlık olduğuna ve daima hastalık halinden sağlıklı hale geçmeye zorlayan bir bedensel gücün varlığına inanmaktaydı. Başka bir deyişle hastalık dengenin bozulması demektir, dolayısıyla yapılacak işlem vücudun tekrar sağlıklı olmasını sağlayacak dengeyi kurmaktır. Vücudun kendisini yeniden toparlaması için ona dışarıdan da yardımcı olmak gerekir. Hekimin görevlerinin başında gelen de budur. Hekim vücudu beslenme veya perhiz önererek, ilaç vererek veya ameliyatla dengeye getirmelidir. Demek ki birey kendi sağlığından sorumludur, ama bir şekilde bunu başaramamışsa o durumda hekime baş vurması ve sağlığına kavuşması için vücudunun zaten sahip olduğu doğal gücüne dışarıdan destek verilmesi gerekir. Bu nedenle koruyucu hekimlikte sağlığın korunması veya hastalanmamak için ilk ileri sürülen ilke temizliktir. Bu aynı zamanda İslam öğretisinin de bir sonucudur. Beden temizliğinin yanı sıra dışların firçalanması,

aşırı yemek yemeden sakınılması, gerektiğinde perhiz yapılması gerektiği de daima vurgulanmıştır. Bu amaçla *Hıfz el-Sihha* (Hıfzıssihha) başlıklı birçok makale kaleme alınmış, halk bilgilendirilmeye çalışılmıştır.

Tıp Biliminin Öncüleri

Ali İbn Abbâs: 10. yüzyılda yaşayan Ali İbn Abbâs İslam dünyasında yapılan tıp çalışmalarının öncülerinden biridir. Tıbbın bütün konularına ilişkin bilgileri derlediği *Kitâb el-Sınaat el-Tıb* (Tıp Sanatı) adlı bir kitap kaleme almıştır. Bu çalışması İbn Sinâ'nın *el-Kânûn fi el-Tıb* (Tıp Kanunu) adlı yapıtı yazılincaya kadar İslam dünyasında el kitabı olarak kullanılmıştır.

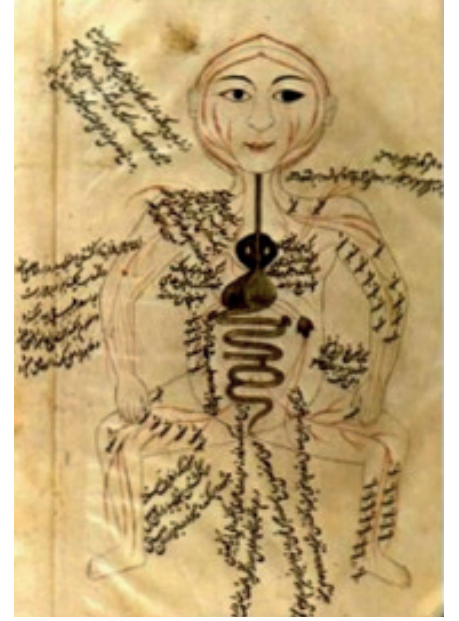
Ali İbn Abbâs bu yapıtında baştan ayağa doğru, bütün vücudu ve hastalıklarını sırayla konu edinmiş, bunların belirtileri ile teşhis ve tedavileri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Yaralar, tümörler ve taşlar gibi cerrahi müdahale gerektiren durumlara karşılaştığında, cerrahların şu koşulları göz önünde bulundurması gerektiğini savunmuştur:

1. Cerrahin anatomi bilgisi yeterli olmalıdır.
2. Ameliyat öncesinde aletler temizlenmelidir.
3. Ameliyat sonrasında hastanın bakımına önem verilmelidir.

Yapıtın başlarında bulunan anatomi bölümünde, damarlara ilişkin yapılan açıklamalar tıp tarihi açısından önem taşımaktadır. Damarları iki ana grupta inceleyen Ali İbn Abbâs, atardamarların çeperinin toplardamarlarından çok daha kalın olduğunu belirtmiştir.

Râzî: Yerleşik inançları sorgulayan felsefi düşünceleriyle tanınmış, katıksız bir rasyonalist olan Muhammed İbn Zekeriyâ Râzî (865-925) kimya ve tıp gibi alanlarda önemli çalışmalar yapmış otoritelerin düşüncelerine değer, kendi gözlem ve deneylerine dayanmayı bilimsel bir tutum haline getirmiş seçkin bir bilim insanıdır. Rey'de hekimlik yaptığı sırada hastalarını dikkatle gözlemlemiş, teşhis ve tedavide bu gözlemlerden edindiği bilgilere dayanmış, özellikle nabız, idrar, yüz rengi ve terleme gibi göstergeleri göz önünde bulundurmıştır. Bu nedenle bir kuramcı olmaktan çok muazzam bir klinik deneyimi olan bir klinisyen olarak tanınmıştır. Klinik deneyimleri sonucunda Râzî ilk defa Ortadoğu ülkelerinin çoğunda yaygın olarak görülen çocuk hastalıklarından çiçek ve kızamığın tanılarını vermiş ve bunlar arasındaki farkları belirlemiştir. Kızamık ve çiçek hastalıklarını birbirleriyle karşılaştıran Râzî, çiçek hastalığını şöyle açıklar: "Genellikle sonbahar sonunda ya da ilkbahar başlarında, sürekli ateş, sırt ağrısı, burunda kaşıntı ve gelip

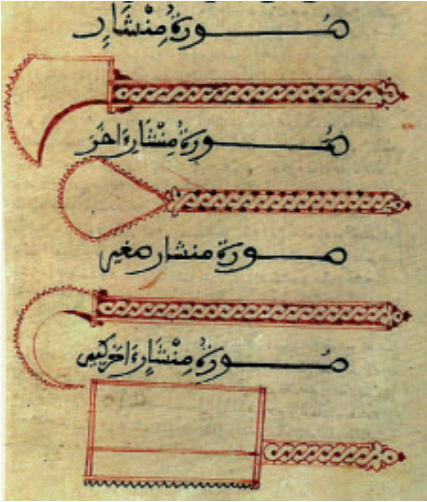
giden yüz doluluğu ile belirir. Yüksek ateş dolayısıyla yüzde kırmızılık olur. Gözler kızlaşır, bütün vücutta hissedilen bir ağrı oluşur. Hasta sık sık esner ve gerinir. Boğaz ve göğüste yoğun ağrı hissedilir. Nefes hafiftir, ağız kuru ve tükürük yoğundur. Hastanın sesi at gibidir, uykuda sık sık kâbus görür."

İslam dünyasında yapılan anatomi çizimlerinden biri

Râzî'nin hastalıklara ilişkin incelemelerini içeren birçok yapıtı vardır. Ancak tıp tarihinde klasik olmuş yapıtı *Hâvî'dir* (Bütün Bilgiler). Yapıt yukarıda da değinildiği üzere, Râzî'nin kendi klinik gözlemlerinden edindiği bulgulara dayanır. Dolayısıyla gözlem ve deney açısından büyük zenginlik gösteren yapıtta Râzî, baştan ayağa doğru bütün bedensel hastalıkları sıralayarak, bunlara ilişkin edinebildiği bütün bilgileri sunmuştur. Yapıtın önemli yönlerinden biri de daha önce yaşamış olan hekimlerin görüşlerini de içermesidir; bu nedenle, tıp bilgisinin gelişim sürecini araştıran tarihçiler için bulunmaz bir kaynak niteliğindedir.

Zehrâvî: Endülü's'de doğan Zehrâvî (öl. 1013) İslam dünyasının en ünlü cerrahıdır. Cerrahi konusunda bütün zamanların en önemli yapıtını kaleme almıştır. *Tasrif* adını verdiği bu özgün yapıtında dönemin cerrahi bilgilerini derleyen Zehrâvî, aynı zamanda yeni cerrahi tedavi yöntemlerini de ayrıntılı olarak tanıtmıştır. Bunlar arasında yaraların dağlanması, tecrübe edinmek için canlı hayvanlar üzerinde ameliyatlar yapılması ve kadavra teşrihi de yer almaktadır. Bu yapıt cerrahi müdahalenin anlatıldığı, cerrahi aletlerin tanıtıldığı son bölümüyle meşhur olmuştur. Kitabın son bölümü üzerine çok sayıda inceleme yapılmış, kitaptan

Zehrâvî'nin kullandığı ameliyat aletleri

bağımsız olarak bu bölüm çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Bundan dolayı Zehrâvî, Doğu'da ve Batı'da cerrah olarak isim yapmıştır.

Tıp tarihi çalışmaları, cerrahi müdahalenin ve cerrahi tedavinin çeşitli güçlükleri nedeniyle yüzyıllar boyunca hekimlerce pek itibar edilmeyen bir tedavi yöntemi olduğunu, ancak cerrahi alet yapma tekniğinin gelişmesiyle birlikte tedavinin bir parçası haline gelebildiğini göstermektedir. Dolayısıyla uzun bir dönem sadece cerrahi konusunu irdeleyen müstakil yapıtlar yazılmamıştır. Geleneksel tıp kitaplarında cerrahiye genellikle küçük bir bölüm ayırmakla yetinilmiştir. Konuyu o döneme kadar rastlanmayan ölçüde ayrıntılı olarak anlatması ve cerrahi aletlerine yer vermesi bakımından Zehrâvî'nin *Tasrifî* büyük bir önem taşımaktadır.

Yukarıda değinildiği üzere, *Tasrifî*'nin cerrahi bölümü, Cremonalı Gerard tarafından Latinceye çevrilmiş ve 1497'de Venedik'te, 1541'de Basel'de ve 1778'de Oxford'da basılmıştır. Avrupa'da geç dönemde ortaya çıkan cerrahi tedavi sanatının benimsenmesinde ve gelişmesinde büyük etkisi olan bu yapıtta, ameliyatlarda kullanılan aletlerin resimlerinin çizilmiş olması ve işlevlerinin anlatılması cerrahinin ilgi odağı olmasına yol açmıştır. Tıp tarihi açısından ise bu resimler aracılığıyla dönemin cerrahi tekniği hakkında ayrıntılı fikir edinelebilmektedir.

İbn Sînâ: Bütün zamanların en büyük tıp bilgini olan İbn Sînâ (980-1037) bu konudaki gözlemsel ve tarihsel bilgi birikimini *el-Kânûn fi el-Tib* adlı yapıtında toplamıştır. Hâlâ ilgi odağı olmaya devam eden bu ölümsüz yapıt anatomi, fizyoloji, patoloji, cerrahi, sağaltım ve ilaçbilim konularında, sistematik ve ayrıntılı açıklamalar içerir ve 5 kitaptan oluşur. İlk ki-

tap anatomi ile ilgilidir. Bu kitapta ayrıntılı anatomi açıklamalarının yanı sıra hastalıklar ve tedavileri, ilaçlar ve halk sağlığı (hıfzıssıhha) konusunda bilgiler yer almaktadır. Diğer 4 kitapta ise, birinci kitapta ele alınan konular daha ayrıntılı olarak tartışılmıştır.

Anatomi ile ilgili açıklamaların yer aldığı birinci kitapta, İbn Sînâ önce basit organlar dediği ve bugün doku olarak adlandırılan kemik, kas, damar ve sinir sistemini ele alır. Burada verilen açıklamalardan disseksiyon (teşrih, kesip ayırmak, ölü beden üzerinde yapılan çalışma) yaptığı ortaya çıkmaktadır, özellikle organların yerleri ve birbirlerine göre konumlarıyla ilgili açıklamaları bu ihtimali güçlendirmektedir. Ayrıca kan damar sistemi ile ilgili olarak verdiği açıklamalardan, İbn Sînâ'nın kalbin yapısını ve kan damarlarının kol ve bacaklardaki dağılımını Galen'den çok farklı verdiği dikkat çekmektedir. Benzer şekilde beyinden çıkan sinirlerle ilgili yaptığı çalışmalar sonucunda koku sinirini ilk defa açıklamayı başarmıştır.

Zehrâvî'nin kullandığı ameliyat aletleri

İbn Sînâ, ikinci kitapta ise büyük kısmı bitkisel olan yaklaşık 840 drog hakkında bilgi verir. Bitkilerin hangi bölgelerde ve hangi şartlarda yetiştiğini, çeşitlerini, değişik dillerdeki karışıklarını ve sistemlere göre, hangi hastalıklarda etkin olduğunu açıklar. Verdiği bilgiler sadece farmakoloji açısından değil botanik açıdan da önemlidir.

Patoloji ile ilgili üçüncü kitapta ise İbn Sînâ, sistemlere göre, baştan başlayarak vücut hastalıklarını, teşhis ve tedavilerini ayrıntılı olarak incelemiştir, ilk defa ektropium (göz kapağının dışa dönmesi) ve kar körlüğü gibi göz hastalıklarını açıklamıştır.

Yapıtın dördüncü kitabında teşhis için ne gibi unsurların kullanılacağı, yani ârazların nasıl belirleneceği ele alınmıştır. Bulaşıcı hastalıkların da söz konusu edildiği bu bölümde, ele alınan deri hastalıkları arasında cüzzam ve ilk defa 16. yüzyılda Fracastoro tarafından ele alınan sifilis konusunda bilgi verilmektedir. Ayrıca cerrahi müdahale gerektiren hastalıklar ve tedavilerine ilişkin açıklamalarda bulunan İbn Sînâ, böbrek taşlarının alınmasında "kasatır" dediği yeni bir aletin kullanılmasını önermektedir.

Beşinci kitap reçetelere ayrılmıştır ve çeşitli hastalıklara iyi gelen reçeteler, bunların hazırlanışları ve dozları hakkında bilgi verilmektedir.

İbn Zuhr: Seçkin bir hekim ailesine mensup olan İbn Zuhr (öl. 1162) İslam dünyasında Ebû Bekr el-Râzî'den sonraki en önemli deneyimli hekim olarak kabul edilir. Tıp konusunda kalemle aldığı üç çalışması önemlidir:

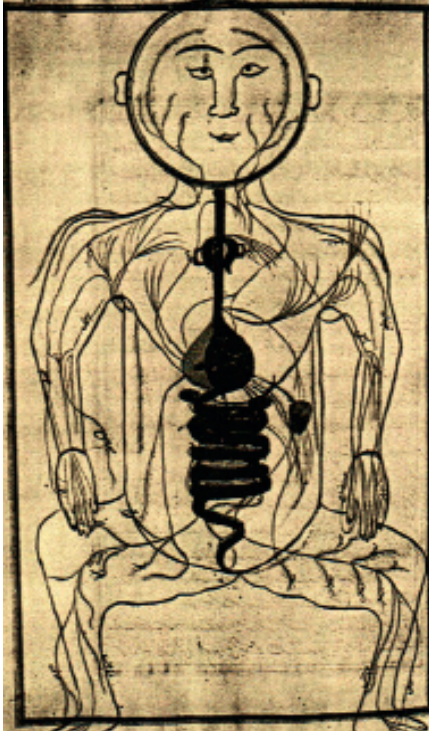
1. Beden ve ruh arasındaki ilişkileri inceleyen *Kitâb el-İktisad fi İslâh el-Enfes ve el-Ecsâd* (Ruhun ve Bedenin Eğitilmesi Üzerine)
2. Yiyecekler, diyet ve tedavi arasındaki ilişkileri inceleyen *Kitâb el-Teysîr fi el-Mudâvât ve el-Tedbir* (İlaçlar ve Hastalık Önlemleri Hakkında Pratik Bilgiler)
3. Besinleri inceleyen *Kitâb el-Ağdiye* (Gıdalar Üzerine)

İbn Zuhr, kuramcı olmaktan çok bir pratiyendir. Perikard (kalbi dışardan saran iki yapraklı zar) iltihabı ve mediastinde (akciğerlerin arkasında kalan bölüm) oluşan apseleri tanımlamış ve trakeotomi (nefes alınabilmesi için trakea ön duvarında cerrahi bir açıklık meydana getirme), katarakt ve böbrek taşı ameliyatları için yöntemler belirlemiştir. Göz bebeğinin küçülüp büyümesini de inceleyen İbn Zuhr, uyuşturucu etkisi olan adamotunun göz hastalıklarının tedavisinde kullanılmasını önermiştir. Bunların dışında, ilk defa bazı hastalıkların örneğin uyuzun bilimsel tanımını vermiştir. Birçok tıp tarihçisi, paralı tedavi uygulamasını başlattığı için, tıbbın sadece bir bilim değil aynı zamanda bir meslek olarak kabul edilmesinde İbn Zuhr'un önemli bir yeri olduğunu savunmaktadır.

İbn Nefis: 13. yüzyılın ünlü tıp bilginlerinden olan İbn Nefis (1213-1288) tıp eğitimini Nureddin Zengî'nin tedavi ve eğitim kurumu olarak Şam'da yaptırdığı Bîmârîstân el-Nur'da tamamlamış, ayrıca dönemin önemli tıp bilginlerinden Mühezzebüddin el-Dahvâr'dan özel dersler almıştır. Tıp eğitimini tamamladıktan sonra Nureddin Zengî'nin hastanesinde bir süre çalışmış, ardından Mısır'a gitmiştir. Kahire'de Kalavun Hastanesi'nde hekim olarak çalışmış, Memlûk Sultanı I. Baybars'ın özel hekimliğine

ve devletin Suriye-Mısır hekimleri başkanlığına getirilmiştir. Ayrıca Selâhaddin-i Eyyûbî'nin 1181'de yaptırdığı Bimâristân el-Nâsırî'de hocalık yapmış, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.

İbn Nefis küçük kan dolaşımını keşfetmekle kuşkusuz tıp tarihinin seçkin bir üyesi olmuştur. Ancak ilgisi yalnızca tıpla sınırlı bir bilim insanı değildir. İlgil alanı, felsefe, mantık vb. alanları da kapsayan bir entelektüeldir. Bu durum klasik dönem İslam dünyasında adeta bir gelenek halini almıştı ve o dönemde sergilenen bilimsel başarıyı sağlayan önemli bir nitelikti.

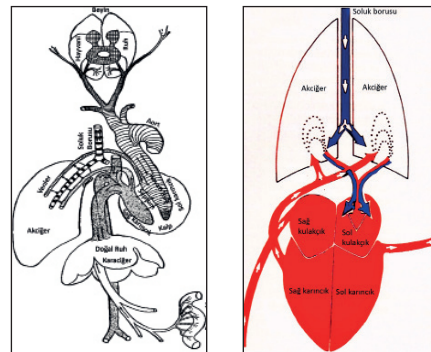
İbn Sînâ'ya göre sindirim sistemi

Tıp alanında, ünlü Grek bilginlerinden Galenos'tan ziyade Hipokrat'ın yapıtlarını benimsemiş, ancak asıl ilgisini hayranı olduğu ve aynı zamanda tıptaki otoritesini aşmayı kendisine bir hedef olarak koyduğu İbn Sînâ üzerinde yoğunlaştırmış, birçok yapıtına da şerh yazmıştır. En dikkat çeken şerhleri *El-Kânûn fî el-Tıb* ve *El-İşârât ve el-Tenbihât* (İşaretler ve Tembihler) üzerine yazdıklarıdır. İbn Sînâ'nın *Tıp Kanunu*'nun anatomi kısmını şerh ederken Galenos'un kan dolaşımına ilişkin görüşlerine itiraz etmiş ve düzeltmiştir. Bu düzeltme küçük kan dolaşımının keşfiyle sonuçlanmıştır. Bu sonuç İbn Nefis'in tıp tarihindeki en önemli başarısıdır. Galenos ve onun bu konudaki düşüncelerini izleyen İbn Sînâ'nın ileri sürdüğü, "kan kalbin sağ tarafından sol tarafına kalpte bulunan bir delikten geçerek ulaşır" iddiasının doğruluğunu sorgulayan İbn Nefis, yaptığı incelemeler sonucundan iki karıncığı ayıran septumda kanın geçebileceği bir aralık gözlenmediğini belirlemiştir. Bu durumda kanın nasıl dolaştığı bir problem haline gelmiş ve araştırmalarını derinleştiren İbn Nefis, kanın sağ karıncıktan pulmonar arterle (kirlî kanı kalbin sağ karıncığından akciğerlere taşıyan damar) akciğere gittiğini ve akciğerden pulmonar ven (akciğerlerde temizlenen kanı kalbin sol karıncığına taşıyan damar) ile kalbin sol tarafına geldiğini belirlemiştir. Böylece küçük kan dolaşımını açık bir ifadeyle ortaya koymuştur.

İbn Nefis'ten 300 yıl sonra, *Christianismi restitutio* (Viyana 1553) adlı eserinde Michael Servetus (1511-1553) ve *De re anatomica libri XV* (Venedik 1559) adlı kitabında da Realdus Columbus (1516-1559) bu tezi Batı dünyasında yeniden gündeme getirmiştir. Ardından William Harvey 1628'de yayımladığı *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* adlı kitabında büyük kan dolaşımıyla birlikte küçük kan dolaşımını da ayrıntılı biçimde açıklamıştır.

İbn Nefis'in bu keşfi, Muhyiddin el-Tatâvî adlı Mısırlı bir araştırmacının *Der Lungenkreislaufl nach el-Koraschi* başlıklı doktora teziyle bilim dünyasına duyurulmuş (Freiburg 1924), fakat bu keşif İbn Nefis ile Servetus arasında bilimsel etkileşimin gerçekleşmesi için yeterli tarihi bağ bulunmadığı ileri sürülerek Batılı araştırmacılar tarafından reddedilmiştir. Oysa İbn Nefis'in yapıtı o dönemde Latinceye çevrilmiş, 1547'de İtalya'da basılmıştı. Ayrıca Servetus Arapça biliyordu ve büyük olasılıkla İbn Nefis'in yapıtını edinmişti. Columbus ise Padua'da tıp dersleri veriyordu. Kısacası her ikisi de İbn Nefis'in kitabına ulaşabilecek durumdaydı. Diğer taraftan, bugün artık İbn Nefis'in yapıtının 14. yüzyılda Sedîdüddin Muhammed İbn Mes'ûd el-Kâzerûnî ve Ali İbn Abdullah Zeynûlarab el-Mısırî tarafından yeniden ele alındığı ve Bellunolu Andreas Alpago'nun (öl. 1520) otuz yıl Suriye bölgesinde dolaşarak Müslüman hekimlerin çalışmalarını ince-

lediği ayrıntılı bilgiler ise İbn Nefis'in aynı zamanda başarılı bir cerrah olduğunu kanıtlamaktadır. Ona göre her ameliyat üç aşamadan meydana gelir: Muayene ve teşhis, ameliyat, ameliyat sonrası bakım. Bunların her üçünde de hasta, cerrah ve hasta bakıcının dikkat etmesi gereken hususlar ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir.

İbn Nefis'e göre küçük kan dolaşımı (Sağda)

celeyip Batı dünyasına tanıttığı bilinmektedir. İbn Nefis'in *Şerh el-Kânûn* adlı kitabındaki birleşik ilaçlarla ilgili bölümü Latinceye çeviren Alpago'nun İbn el-Nefis'in keşfinden haberdar olduğu da tespit edilmiştir.

İbn Nefis'in Galenos ve İbn Sînâ gibi iki tıp otoritesini aşan bu keşfi onun anatomide gözleme verdiği önemle açıklanmaktadır. Her ne kadar şeriati ihlâlden sakındığı ve hayvanlara acıdığı için canlı hayvan ve ölü insan üzerinde teşrih uygulamadığını, bu konularda daha ziyade kitaplara müracaat ettiğini yazmışsa da eserinde yer alan çok sayıda gözlem tanımlaması bunun aksini göstermektedir. Zira insan kalbinin karıncıklarını ayıran septumda bir aralık olmadığını ve yine geleneksel kuramın aksine insan kalbinin altında onu destekleyen bir kemik bulunmadığını ileri sürmesi başka türlü açıklanamaz.

Benzer şekilde ameliyat tekniği üzerine verdiği ayrıntılı bilgiler ise İbn Nefis'in aynı zamanda başarılı bir cerrah olduğunu kanıtlamaktadır. Ona göre her ameliyat üç aşamadan meydana gelir: Muayene ve teşhis, ameliyat, ameliyat sonrası bakım. Bunların her üçünde de hasta, cerrah ve hasta bakıcının dikkat etmesi gereken hususlar ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir.

Kaynaklar

- Bedevî, A., "Muhammed İbn Zekeriyâ el-Râzî", *İslâm Düşüncesine Tarihi*, Ed: M.M. Şerif, Çeviren: O. Bilen, Ed. M. Armağan, İnsan Yayınları, 1990.
- Döğen, Ş., *Müslüman İlim Öncüleri*, Cilt 2, Yeni Asya Yayınları, 1992.
- Guerra, F., "A Historical perspective of Traditional Medicine, History and Philosophy of Science", *Proceedings of International Congress of the History and Philosophy of Science*, Islamabad 1979.
- Kahya, E. ve Topdemir, H. G., "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim" *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Cilt 5, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kahya, E. ve Topdemir, H. G., "Türklerde Bilim", *Türk Düşüncesine Tarihi*, Ed.: H. G. Topdemir, Atatürk Kültür Merkezi, 2001.
- Kahya, E., "İbn Nefis ve Eseri el-Mucez", *Araştırma, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü Dergisi*, Cilt 14, 1992.
- Kahya, E., "İbn Nefis", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 21, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Kahya, E., "Rhazes Medical Heritage", *Atatürk'ün 100. Yıl Dönümü Armağan Kitabı*, Ankara Üniversitesi, 1982.
- Kahya, E., "İslâm Dünyasında Belli Başlı Oftalmoloji Çalışmaları", *Uluslararası İbn Türk, Hârezmi, Fârâbi, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumunu Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi, 1990.
- Meyerhof, M., "Ibn an-Nafis (XIIIth Cent.) and His Theory of the Lesser Circulation", *Isis*, Cilt: 23, Sayı: 1, Chicago University, 1935.
- Nasr, S. H., *İslâm ve İlim*, Çeviren: İ. Kutluer, İnsan Yayınları, 1989.
- Sezgin, F., *İslâm'da Bilim ve Teknik*, Cilt I ve 4, Çeviren: A. Aliy, Türkiye Bilimler Akademisi ve Kültür Turizm Bakanlığı Yayını, 2007.
- Tekeli, S. vd., *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel, 2010.
- Topdemir, H. G. ve Unat, Y., *Bilim Tarihi*, Pegem, 2008.
- West, J. B., "Ibn al-Nafis, The Pulmonary Circulation, and the Islamic Golden Age", *Journal of Applied Physiology*, Sayı: 105, American Physiological Society, 2008.